

ENOTE KMETSKIH GOSPODARSTEV NA SLOVENSKEM

PAVLE BLAZNIK

Slovenska podeželska naselja so v teku dolgih stoletij doživljala preobrazbe, ki so bile na zunanji marsikje manj zaznavne, druge pa tako močno razgibane, da so mnoge vasi povsem spremenile svojo staro podobo. Medtem ko se je v nekaterih odmaknjenih naselbinah obdržalo staro lice skoraj v povsem prvotni obliki, se je drugje zunanji izraz tako temeljito predrugačil, da se je treba krepko potruditi, če hočemo brez pritegnitve ustreznih pripomočkov ločiti prvotno naselbinsko jedro od kasnejših prirastkov in staro vaško polje od kasnejših kultiviranj. V nekaterih primerih je taka rekonstrukcija mogoča edino na podlagi ustreznih virov, med katerimi so najvažnejši urbarji in katastrske mape, ki so temeljnega pomena za študij o razvoju socialne strukture v našem kmetiskem podeželju.

Rekonstrukcija naselitvene slike iz davnih dni je omogočena zlasti v tistih predelih, za katere so ohranjeni urbarji iz najrazličnejših dob. Medtem ko podajajo starejši urbarji, ki segajo posamezni celo v XII. stoletje, le sumarne podatke za posamezna naselja, omogočajo nazoren vpogled v raznovrstne enote kmetiskih gospodarstev zlasti reformirani urbarji, ki potekajo od konca XV. stoletja dalje in se bavijo v vsaki posamezni naselbini podrobno s slehernim podložnikom. Ohranjeni reformirani urbarji zajemajo velik del slovenskega ozemlja. Ker segajo v čas, ko so se začela kmetiska gospodarstva marsikje po slovenskem ozemlju že precej močno diferencirati, si je mogoče že samo na podlagi le-teh ustvariti precej jasno sliko o razvoju kmetiskih enot v starejšem razdobju.

Poleg urbarjev je najvažnejši vir za proučevanje družbenih razmer na slovenskem podeželju najstarejša tako imenovana franciscejska katastrska mapa, ki zajema pretežni del slovenskega ozemlja in kaže stanje iz dvajsetih let XIX. stoletja; le za Prekmurje smo navezani na mape iz dobe po 1860. Sicer je treba upoštevati, da iz katastrskih map reducirana osnovna oblika poljske razdelitve in talnega načrta naselij ne predstavlja vedno najstarejšega prvotnega stanja

ob ustanovitvi selišča, marveč da je prišlo iz raznih vzrokov postopno v posameznih fazah ali naenkrat ob popolni preureditvi naselja do bistvenih, večjih sprememb. Toda rezultati do sedaj opravljenih rekonstrukcij jasno pričajo, da se parcelacija po končani načrti srednjeveški kolonizaciji v svoji osnovi ni več bistveno spreminjala. Ob pritegnitvi razpoložljivih urbarjev omogoča katastrska mapa pri slehernem naselju ugotoviti prvotno vaško jedro tako glede talnih načrtov kot glede poljske razdelitve, ki sta navadno močno povezana med seboj.

Naši predniki so se ob *preselitvi v novo domovino* gotovo v znatni meri ukvarjali z živinorejo, saj je bilo živino ob preseljevanju še najlažje premeščati iz kraja v kraj. Kljub temu je bila že ob preselitvi najvažnejša gospodarska panoga poljedelstvo, ki so mu bile na razpolago obsežne obdelovalne površine. Posesno strukturo naših prednikov je ob času naselitve v novi domovini spričo pomanjkanja ustreznih virov mogoče z večjo ali manjšo verjetnostjo seveda le predpostavljati. Z gotovostjo je mogoče sklepati, da njive spočetka še niso bile ustaljene. Določene komplekse so obdelovali le nekaj let, nato so jih uporabljali za travnik ali pašnik, njive pa so na novo urejali v bližnjem dotlej zarastlem sosedstvu. V teku časa so se njive polagoma ustalile, spričo česar je bil omogočen razvoj obdelovalnih enot, ki so jih obdelovale zadrage. Te površine so bile že podobne kmetijam. Njihov obseg je bil različen, ustrezajoč sorazmerni velikosti zadrug.¹

Do izrazitejšega gospodarskega prevrata je prišlo z nastopom *frankovske oblasti*, s katero je povezan nastanek zemljiških gospodstev. Slovenska zemlja je postajala vse bolj last najrazličnejših velikašev, ki so želeli napraviti našo zemljo čim bolj donosno. Slovenske zadružne kmetije so začele propadati. Namesto njih so rastle deloma gospodarski dvorci, kamor je zemljiški gospod pritegnil k obdelovanju nesvobodne podložnike. Preostali del zemljišč so pa zemljiški gospodje že zgodaj začeli razdeljevati

med druge podložnike, ki so jim nalagali posebne obveznosti tako v dajatvah kot v tlaki. Spričo takega naseljevanja je bilo treba odmeriti zemljiške enote, ki naj bi služile zemljiškemu gospodu kot osnova za urejevanje razmerja med gospostvom in podložniki. Te zemljiške enote so imenovali *hube*, katerih *nasledniki so današnji grunti*. Pod tem pojmom je treba razumeti ustrezna stanovanjska in gospodarska poslopja, obdelovalno zemljo in pravice do skupne zemlje. V individualno obdelavo so bile namreč hubam največkrat dodeljene le poljske površine, drugi kompleksi so pa v splošnem pripadali v skupno uživanje srenji, ki je bila v marsičem dedič nekdanjih rodovnih in združnih enot in je bila kot celota seveda tudi podrejena zemljiškemu gospodu. Medtem ko so si zemljiška gospostva del gozdov povsem pridržala zase, so na drugih površinah podložnikom odmerjala določene pravice, ki jih označujemo s servituti.

V hubno ureditev torej niso bila pritegnjena samo zemljišča, ki jih je dalo zemljiško gospostvo na novo kultivirati, marveč tudi stara kmetijska naselja, ki so se vse bolj preurejala iz združnih vasi v hubne. To preurejevanje seveda ni bilo opravljeno preko noči. Hube se na našem ozemlju prvič omenjajo v IX. stoletju, zemljiška gospostva so pa še v naslednjih stoletjih dobivala ozemlja, ki dotlej še niso pripadala nobenemu gospostvu in je torej tam prebivalstvo še vedno živelo v starih razmerah. Toda v teku stoletij je bil pretežen del vključen v gospostva, ki so hubni sistem do kraja izdelala. V času načrtne kolonizacije so v XIII. in XIV. stoletju rasla številna nova naselja na ozemlju, kjer so se prej razprostirali obsežni gozdovi. Hubni sistem je tedaj zajel tudi vse take predele. Izven hubne ureditve je ostalo predvsem le polje, ki so ga zemljiška gospostva obdelovala v lastni režiiji in ki je vse bolj kopnelo, ter ozemlja, kjer je bil razvit kolonat. V Istri, v okolici Gorice in v Goriških brdih ter v Beneški Sloveniji so se hube v tem razdobju le redko pojavljale. Tod je gospodar oddajal zemljo kolonu in sicer ne v obliki trdne enote, marveč v gibljivem obsegu, katerega velikost se je ravnala po delovni sili, spričo česar kmetijsko gospodarstvo v sistemu kolonata niso predstavljala ustaljene celote, marveč so se združevala in razdruževala.

Obseg hub je možno približno rekonstruirati zlasti v področjih, ki so bila kompaktno v posesti istega zemljiškega gospoda in v katerih se je obdržalo prvotno število hub do nastanka katastrskih map. Pri rekon-

strukciji je treba seveda odbiti vse površine, ki so bile v skupni lasti, obenem je pa pri polju treba dognati, kaj je prvotnega, kaj je bilo pa kultiviranega naknadno šele v kasnejših stoletjih. Doslej opravljene rekonstrukcije kažejo, da so starejše hube v glavnem manjše kot mlajše, kar gre na račun boljše zemlje, ki so jo prvi kolonisti laže izbirali. Vendar je ponekje razlika v izmeri tako očitna, da je ni mogoče tolmačiti drugače kot z različnim postopanjem zemljiškega gospostva do posameznikov.

Zemljo so delili na zelo različne načine, kar je očitno predvsem iz časa načrtne kolonizacije v XII. do XIV. stoletju. Spričo cele vrste različnih oblik² je mogoče v osnovi ločiti dva različna tipa poljske razdelitve. Kolikor ima kmetija polje v enem kompleksu, govorimo o celku, kjer gre za parcele nepravilnih oblik, ali o sklenjenih progah, kjer pripada kmetiji enotna, dolga proga, kakršne najdemo na slovenskem ozemlju najbolj izrazito v dolgi vasi Žabnica-Bitnje na Sorškem polju. Drug tip predstavlja v parcele razkosano polje, ki je razdrobljeno preko vaškega kompleksa. Največjo razdrobljenost izkazuje razdelitev na delce, kjer je celotno vaško polje razdeljeno na vrsto kompleksov, v katerih je imel vsak star gruntar prvotno svoj delež. Nastanek različnih tipov poljske razdelitve ni vezan na določen čas, saj so razne oblike nastajale tudi istočasno na ozemlju s podobnim geografskim položajem; vendar je treba naglasiti, da so v dobi od XVI. stoletja dalje v splošnem na novo kolonizirali ozemlja le še v obliki celkov, ki jih pa sicer srečamo na slovenskih tleh že v XII. stoletju.

Tesno povezani s poljsko razdelitvijo so različni tipi naselij. V območju celkov so se razvijale samotne kmetije in razložena naselja. Razdelitev na sklenjene proge je večkrat narekovala nastanek obcestnih in vrstnih vasi. S sistemom razkosanih poljskih parcel so pogosto povezana naselja, kjer so domačije postavljene brez pravega reda.

Ob uvajanju hubnega sistema je imel praviloma vsak na hubi naseljen podložnik po eno hubo. Kolikor srečamo že tedaj *kopičene hube* v enih rokah, gre v največ primerih za posamezne gosposčinske uslužbenke, predvsem župane. Ti so namreč zlasti v starejši dobi imeli dvohubno župo, s katero je gosposčina hotela po vsej verjetnosti poplačati starešino, ki je imel nalogo, da preuredi združno vas v hubno in nadzoruje novo gospodarstvo.³ Sicer pa naletimo izjemoma že v srednjem veku tudi na podložnike, ki so obdelovali po tri ali celo po štiri hube. Ko-

pičenje so deloma pospeševale pustote, kakor imenujemo neobdelane hube in kakršne srečujemo v urbarjih v XIII., v še večji meri pa v XIV. in XV. stoletju. Ponekje so opustele cele vasi, kar je pač posledica raznih naravnih nesreč, kužnih bolezni in vojnih nadlog, v nemajhni meri pa tudi prenegljena kolonizacija, ki je premalo upoštevala naravne pogoje. Medtem ko so nekatere pustote postale trajno nenaseljene, so bile mnoge druge le prehodnega značaja; po nekaj letih jih je gospodstvo spet gospodarsko dvignilo z novimi naselniki. Mestoma so se pa z njimi okoriščali sosednji podložniki ter si tako večali svojo zemljo.

V dosti večji meri je šlo že v srednjem veku za *drobljenje hub*. Tako srečamo pri freisinškem loškem gospostvu v koroškem uradu, ki je obsegal ozemlje v vzhodnem delu Poljanske doline, kmetije, ki so jih podložniki smeli brez nadaljnega deliti na polovice, oziroma celo četrtine. V splošnem so pa gospostva delitve zavirala, ker so se bala, da ne bi podložniki ob drobnih posestvih zmogli obveznosti do njih.

Ko je bila končana načrtna kolonizacija slovenskega ozemlja v XIV. stoletju, je bila Slovenija za takratne pojme že toliko nasičena s kmetiskim prebivalstvom, da ni bilo tod več prostora za obsežnejša naseljevanja podložnikov na hubah. Sicer je število hub mestoma rastle tudi še po tem času. Marsikje so gosposki pristave hirale in so na njihovem mestu zrastle nove hube. Ožilo se je tudi področje kolonata, kjer so se mestoma ustvarjale hube. Tudi rovtarska kolonizacija XVI. in XVII. stoletja je še tu pa tam urejala na novo izkrčeno zemljišče v obsegu hub. Toda v splošnem velja, da čas od XV. stoletja dalje ne priteguje več podeželskih površin v hubni sistem. Odslej se je začela še v večji meri pojavljati v podeželju *diferenciacija*, ki se je vse bolj nadaljevala do najnovejših dni.

Do izrazitejše diferenciacije je prišlo predvsem v naseljih, kjer je v gospodarstvu prevladovala neagrarna funkcija, kot n. pr. v neposredni okolici meščanskih naselij, pri starih župnih cerkvah, na prometnih križiščih, ob glavnih prometnih poteh in pod. V takih področjih je bila še izraziteje razvita kmetiska trgovina, ki je bila tudi sicer krepko razmahnjena v ostalem podeželju, čeprav so se meščani skozi stoletja zagrizeno borili proti njej. V takih središčih se je predvsem začejala oblikovati številčno sicer nepomembna plast prebivalstva, ki je s prihranjenim denarjem kupovala predvsem zemljo in to deloma od drugih kmetiskih podložni-

kov, kolikor so le-ti uspeli dobiti ustrezna dovoljenja od nadrejenega zemljiškega gospostva, mestoma pa tudi od nekaterih manjših zemljiških gospostev samih, ki so bila gospodarsko oslabiljena in so v zadregi odprodajala zemljišča. Mnogi med temi bogatimi kmeti niso obdelovali zemlje samo s pomočjo priložnostnih mezdnih delavcev, marveč so že od XVI. stoletja dalje vzdrževali hlapce kot stalne pomočnike.

V dosti večji meri je pa šlo zlasti od XVI. stoletja dalje za *drobljenje* starih hub. Zemljiška gospostva so sicer načelno še vedno zavirala ta proces, ki ga je pa bilo vedno težje zaustavljati. Drobljenje so pospeševali razni splošni vzroki, ki so bili na dnevnem redu skozi stoletja; marsikje so z zemljo urejali dodeljevanje dote, podobno so denarne zadrege vodile do delitev kmetij ob dedovanju, ali vsaj do odprodaje posameznih parcel. Promet s parcelami je bil živahnejši v vinogradniških območjih, posebno pa v sosedstvu pomembnejših gospodarskih središč, kjer drobljenje kmetij ni bilo tako usodno; tod se je bilo mogoče preživljati s skromneje odmerjeno, a intenzivneje obdelano zemljo, ki pa spričo možnosti zaslužkov v neagrarnih panogah gospodarstva pogosto sploh ni predstavljala temeljne osnove za preživljanje. Drobljenje hub je bilo bolj razvito tudi v izrazitejših živinorejskih predelih, ki so jim bile gospodarske osnove predvsem gmajne. Delitve so mestoma tako popolnoma razkrojile stare kmetije, da opozarjajo viri na staro kmetско enoto le še z določenim ulomkom (n. pr. šestnajstina, dvaintridesetina hube itd.). Z drobljenjem hub so se torej marsikje stvarjale tako majhne kmetске gospodarske enote, da je bilo na njih zgolj kmetско gospodarsko udejstvovanje že precej problematičnega značaja.

Vrste podeželskega majhnega človeka so se pa še neprimerno bolj krepile z nastajanjem *kajžarstva*, ki ga na slovenskem ozemlju sicer srečamo že v času do XV. stoletja, a je bilo tedaj številčno še dokaj slabotno spričo neznatnega naravnega prirastka podeželskega prebivalstva. Izhodišče kajžarstva je bila kajža, ki je bila spočetka brez zemlje. V starejšem času so bili najštevilnejši kajžarji v območjih fužin, kjer se jim je nudilo mnogo prilike za preživljanje. Mnogi med njimi so bili zaposleni kot fužinski delavci, drugi so se ukvarjali predvsem z ogljarstvom in so oskrbovali fužine z ogljem, ki so ga le-te v velikih količinah porabljale skozi stoletja. Številni kajžarji so se ukvarjali s prevažanjem surovin, pa tudi fabrikatov iz teh gospodarskih središč. Mimo

teh kajžarjev so polagoma rastle kajžarji tudi v raznih pomembnejših podeželskih središčih. V takih območjih so se že zgodaj pojavljali posamezni *domci* (ofštati), ki so bili po svojem bistvu dokaj sorodni kajžam. Zgodaj se je začelo kajžarstvo razvijati tudi na dolenjskem in štajerskem vinogradniškem ozemlju, kjer so se širili odmaknjeno od naselij deželno knežji in deželanski vinogradi. V težnji, da si izboljšajo pravni položaj, so te vinograde kupovali podložniki in se tod stalno naseljevali v XV. (Štajerska) ali vsaj v XVI. (Dolenjska) stoletju. Novi naselniki so se na tak način sicer rešili podložniškega razmerja do zemljiškega gospoda, vendar je njihovo lastno gorskopravno zemljišče obsegalo kvečjemu do četrte gruntarske velikosti.⁴

Kajžarji so se v znatni meri preživljali z neagrarnimi gospodarskimi panogami kot obrtjo, podeželsko trgovino, tovarništvom. hkrati so pa obdelovali tudi skromno odmerjeno zemljo. Vendar so se vzporedno s temi kajžarji ob rovtarski kolonizaciji v XVI. in XVII. stoletju marsikje razvijali kajžarji, ki jim je bila glavna gospodarska osnova predvsem zemlja.

V glavnem so kajžarji postavljali svoja poslopja brez pravega reda na srenjskem svetu tako na robovih gruntarskega polja ob obstoječih naselbinah kot tudi na dotlej nenaseljenih tleh in sicer z dovoljenjem ustreznega zemljiškega gospostva oziroma odtodne srenje; kasneje si je začel prilagajati pravice dovoljevanja deželni knez, ki si je od XVI. stoletja dalje lastil gozdni regal. Marsikje so zrastle na srenjskih tleh cele samostojne kajžarske naselbine, na kar kažejo še danes razna krajevna imena, kot Gmajna, Gmajšna, Skupno, Občina. Le v manjši meri so se razvijale kajže znotraj starih naselij in to le tam, kjer jim je naselitev omogočala propadanje starih hub. Medtem ko so ti kajžarji segali po nekdanji gruntarski zemlji, so drugi kajžarji imeli le skromne vrtiče in njivice, ki so jih kultivirali povsem na novo in to spočetka samo v neposredni bližini kajže, sčasoma pa tudi v bližnjih in oddaljenejših gmajnah. Razmerje med kajžarskim in gruntarskim življenjem v začetni fazi v splošnem ni bilo najslabše. Sicer je naleteti spričo strahu gruntarjev, da bi jim kajžarski življenjski utegnil ogroziti gospodarski obstoj, na posamezne primere trenja in je prišlo ponekde celo do takih nasprotstev, da so se kajžarji mogli pojaviti le prehodno. Vendar na splošno spočetka stari naselniki niso osporavali novincem pravic na skupni zemlji; tako so se mogli kajžarji vključevati med

prvotne koristnike srenjske zemlje. Toda sčasoma je začela širokosrčnost popuščati. Postopoma je pridobivalo na veljavi načelo, da so se pravice do gmajne vezale na obseg gospodarskih enot. Kljub takim razlikam je bilo kajžarjem omogočeno, da so podobno kot gruntarji širili obdelovalno zemljo z novinami oziroma lazi.

Mimo kajž so se v tem času razvijale tudi *bajte* kot poseben tip gospodarske enote. Za bajto je značilno, da ji pogosto ni pripadala niti krpa zemlje. Bajte so postavljali predvsem močni gruntarji v bližini svojih domačij z željo, da tod namestijo *gostače* kot mezdne delavce. Ti so uživali brezplačno stanovanje, a so bili vezani na grunt z vrsto delovnih obveznosti. Nekateri večji grunti so premogli celo po več takih bajt. Zgodaj se je gostaštvo razvilo tudi na vinogradniškem ozemlju, kjer so gostači kot viničarji stanovali v zidanicah; le-ti so mestoma obdelovali za svoj račun kako parcelo, kolikor jim je lastnik zidanice to dovoljeval.⁵

Kljub vsem tem socialnim razlikam, ki jih srečavamo na slovenskem podeželju, so v tem času še vedno prevladovala naselja, kjer je bil star gruntarski element številčno vsaj v premoči, če že ni ostal edini naseljenik v celotnem naselju. Toda razvoj je šel nevzdržno v smeri vse izrazitejše diferenciacije na kmetih, k čemer je pripomogla tudi terezijansko-jožefinska zakonodaja. Razkosavanje zemljišč, ki je bilo tolerirano, kolikor ni ogrožalo možnosti za preživljanje in poravnavanje obveznosti, je pospeševalo že samo pojevanje osebne nesvobode, spričo česar so se od kmetij začeli vse bolj cepiti deli, ki so se skušali gospodarsko osamosvojiti.

Sicer so v času terezijansko-jožefinskih reform *obstoječe kmetijske enote v precejšnji meri pridobivale na gospodarski moči*. Velik del teh enot vseh vrst je bistveno povečal svoje poljske površine. Do povečanja polja so prišli le deloma z nakupom; v mnogo večji meri so polja množili z delitvijo srenjskih zemljišč. Ponekde so delili srenjsko zemljo že tudi pred terezijansko dobo. Marsikje so n. pr. senožeti dokončno razdelili že v teku XVI. in XVII. stoletja. Podobno je delitev tudi že tedaj mestoma zajela gozdove. Pač pa se posestne razmere pri pašniških površinah v bistvu niso mnogo predrugačile vse do terezijansko-jožefinske zakonodaje. Toda pod vplivom fiziokratskih načel, v smislu katerih naj bi se poljedelstvo med drugim dvignilo tudi z večanjem obdelovalnih površin, se je odnos do srenjskih zemljišč bistveno spremenil. Tako

se je zakonodaja od 1767 dalje trudila, da bi se razdelile predvsem pašniške gmajne brez upoštevanja planinskih pašnikov med srenjske upravičence, ki naj bi jih le-ti kultivirali v njive in travnike. Ključ pri delitvah ni bil povsod isti. V glavnem je bil odločilen obseg gospodarskih enot oziroma stopnja upravičenosti na izrabo kolektivne posesti. Ponekje so delili zemljo po številu živine, ki jo je posamezna kmetska enota premogla, drugje spet po hišah itd.

Ker je bila delitev gmajn povezana z mnogimi težavami, je zakonodajalec splošno le deloma uspel. Že samo uvajanje hlevske živinoreje je n. pr. narekovalo hude stroške; kajti treba je bilo misliti ne samo na ustrenejša poslopja, marveč tudi na povečano delovno silo. Tudi sicer si celo mnogi gruntarji v svoji konservativnosti niso obetali posebnih koristi, saj jim povečanje obdelovalne zemlje po mnenju mnogih ni odtehtalo nastalih nevšečnosti. Še manj so mogli biti upravičeno navdušeni tisti kajžarji, ki so dotlej gonili na pašo večje število živine, kot jim je šlo, a jim je sedaj z delitvijo ta ugodnost odpadla. Zlasti so bili pa prizadeti prebivalci brez zemlje, ki jim je bilo marsikje dovoljeno goniti na pašo svojo borno živino; ker je le-ta izraba skupne zemlje često predstavljala eksistenčno vprašanje, jim je bilo seveda težko najti primerno odškodnino. Spričo težav je delitev le počasi potekala in mestoma niti danes ni povsem zaključena.

Navzlic tem zaprekam je kljub temu delitev gmajn zlasti po zemljiški odvezi temeljito razmahnila novo sistematično kultiviranje pašniških in gozdnih površin, s čimer so se gospodarsko dvignili predvsem grunti, ki so jim pripadali največji deleži. Z urbanizacijo so si pa krepko opomogli tudi marsikateri kajžarji v razliko s tistim kajžarskim življem, ki je bil ob delitvah oškodovan ali celo povsem prezrt. Ker se je s povečanjem obsega zemlje, zlasti polja, marsikje temeljito zabrisala stara delitev na cele in različno drobljene hube ter kajže, je terezijanska doba skušala ločiti posamezne kmetske enote glede na višino davka in se je pri tem naslanjala na kategorizacijo iz 1542. Med gruntarje so bili šteti kmetski podložniki, ki so plačevali nad 21 $\frac{1}{2}$ gld. davka, medtem ko je veljal za kajžarja tisti, ki je bil obremenjen z davkom od 2 gld. 41 $\frac{1}{4}$ krc. do 5 gld. 22 $\frac{1}{2}$ krc. Četrto, pol- in tričetrtgruntarji so bili vezani na ustrezne vsote med tema skrajnostima. Pri tej lestvici je bil upoštevan samo davek od

temeljnega posestva; parcele, ki niso spadale k osnovnemu jedru, ampak so bile naknadno pridobljene, niso bile vzete v obzir.

Kmetije so se gospodarsko dvigale tudi brez ozira na novo pridobivanje zemlje. Doba fiziokratizma je namreč uvajala tudi nov obdelovalni način. Namesto kolobarjenja s praho, katerega cikel je dotlej trajal 3 do 8 let, se je postopoma uveljavljalo pravo kolobarjenje brez prahe. Razen tega se je z uvajanjem gojenja krmilnih rastlin vse bolj razvijala hlevska živinoreja, s tem je bilo pa omogočeno umnejše gojenje polja. Mimo tega je izpopolnjeno poljsko orodje pomagalo dvigati obseg kmetijskih pridelkov.

Istočasno z gospodarskim dviganjem kmetij je bilo pa *neprimerno bolj aktualno gospodarsko propadanje*. Na vse večje drobljenje kmetskih gospodarskih enot oziroma njihovo popolno propadanje je predvsem vplivala huda gospodarska kriza, ki je zajela slovenskega kmeta v letih po zemljiški odvezi. Spričo hudih davkov in visoke odškodnine, ki jo je bilo treba v letnih obrokih odplačevati, je zašel kmet v velike denarne stiske. Reševanje iz zadreg je bilo le prepogosto naravnost usodno za nadaljnji obstoj kmetij, k čemer je v veliki meri pripomogla takratna zakonodaja. Medtem ko so zemljiška gospostva zavirala delitev kmetij, ki jo je pa brez pridržkov dovoljevala v ilirskih deželah francoska okupacija 1809–1813, je bilo v skladu z zakonom iz 1868 po vsem slovenskem ozemlju dovoljeno kmetije svobodno deliti. Posledice niso izostale. Kolikor kmet ni zmozel poravnati denarne obveznosti, je le prerad odprodal parcelo za parcelo. Neredkokrat se je kmetija zdrobila ob gospodarjevi smrti, ko ni nihče od dedičev zmozel izplačati ostale upravičence. Usodna za obstoj kmetij je bila zakonska določba, spričo katere se je mogel kmet svobodno zadolževati na kmetijo; naravnost katastrofalne posledice je pa rodila odprava zakona o oderuštvu, s čimer so nastopili zlati časi za domače in tuje oderuhe, ki so posojali denar tudi na 50 % obresti. S pojavom zadružništva v sedemdesetih letih se je kmet sicer reševal oderuhovih klešč, vendar je gospodarska kriza pognala tako globoke korenine, da so bile tudi odslej prisilne prodaje kmetij na dnevnem redu. Hudo gospodarsko stanje kmetov je temeljito izrabljala buržoazija, ki je našla v propadanju kmetov glavni vir prvotne akumulacije.⁶ Na račun propadlih kmetij je rasla na vasi tanka plast vaških mogot-

cev, kakršne navadno predstavlja trden gruntar, ki je bil hkrati gostilničar, mesar, trgovec ali manjši industrialec. Ta proces je le trenutno zaustavila prva vojna, ko se je kmet spričo inflacije mogel rešiti dolgov. Toda v prvih povojnih letih so javne dražbe spet iz leta v leto naraščale. Agrarna reforma ni dosegla pravega namena, prav tako pa tudi uredba o likvidaciji kmetijskih dolgov iz 1936 ni dala pričakovanega učinka. Kmetije so nevzdržno propadale dalje.

Na diferenciacijo prebivalstva v podeželju so pa vplivali tudi drugi vzroki. V zadnjih sto letih sta se gospodarstvo in promet bistveno spremenila. Odpirali so se novi rudniki, razvijala se je industrija, železniški promet je vse bolj približeval tudi dotlej odmaknjene izrazite agrarne predele neagrarnim središčem. Novo gospodarsko življenje je kaj kmalu marsikje bistveno spremenilo zunanje lice ondotnih naselij, kjer niso bili izpodrezani samo temelji posameznih kmetij, ki so ob tem utripu propadle, marveč je bilo v ta proces zajeto obsežno ozemlje. Na trboveljskem področju je n. pr. rudarstvo povsem uničilo naselja Lakonco, Dobrno in Limbarje, popolnoma preobrazilo Vode in načelo Retje, Plesko in Loke ter južni del Trbovelj in Klek.⁷ Obenem so pa v takih območjih rastle drobne domačije, ki jim je bila gospodarska osnova v neagrarnem udejstvovanju.

Podoben proces je zajel v ojačeni obliki kmetijske naselbine v območju večjih mest, v katerih so se sosednje stare izrazito kmetijske vasi povsem utopile. Poučen primer vidimo v Ljubljani. Mnogi njeni danes do kraja zazidani deli izkazujejo še v času nastanka franciscejskih katastrskih map 1825 izrazito kmetško lice. Prvotno jedro Spodnje in Zgornje Šiške je bilo n. pr. omejeno na vrstno vas, ki ji je pripadalo v proge razdeljeno polje. Današnja razvrstitev ulic v severnem delu Spodnje Šiške temelji n. pr. na poljskih poteh, ki so sledile tem progam. Podobno je osnovana Komenskega ulica sredi Ljubljane na stari poljski poti; v tem območju izkazuje še katastrska mapa iz 1825 progasto razdelitev polja,⁸ medtem ko je iz Valvasorjeve slike razvidno, da je

stala v njegovem času od Prečne ulice navzdol na severni strani ceste vrsta hiš, za katerimi so bili postavljeni kozolci.⁹

Drobljenje kmetij je pa zajelo močno tudi predele, kjer je prometna povezava z neagrarnim središčem zelo ugodna in se morejo v urbanskih poklicih zaposleni delavci dnevno vračati na svoje domove. Tod je naraščalo število ljudi, ki so potrebovali nove domove, za katere so dajale stavbišča predvsem kmetije. Drobljenje se je bolj uveljavljalo pri kmetijah, ki so imele polje zelo razdrobljeno. Pač pa so se obdržala čista agrarna naselja zlasti v območjih, ki so odmaknjena od neagrarnih pomembnejših središč v taki meri, da se delovna sila ne more dnevno vračati domov. Sem je šteti predvsem ozemlje subpanonskih področij ter hribovite in gorate predele Slovenije.¹⁰ Pokrajinsko je vodilen v tem pogledu gorati del Koroške z velikimi samotnimi kmetijami, ki se le redko dele. Prav tako pa tudi v goratem in hribovitem delu Gorenjske niso redki primeri, da štejejo naselja vse do najnovejše dobe prav toliko gruntov, kot jih je bilo tam pred davnimi stoletji ob načrtni kolonizaciji.¹¹

OPOMBE

1. B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, SAZU I., Dela 7, 1952, str. 444–448, 452, 479, 490. — 2. S. Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, SAZU II., Dela 2, 1950. — 3. L. Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, SAZU I., Dela 10, Ljubljana 1954, str. 73. — 4. S. Vilfan, Od vinskega hrama do bajte, SEt 5, 1952, str. 112–115, 128, 150. — 5. M. Dolenc, Gorske bukve, AZU, Ljubljana 1940, str. 181. — 6. E. Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, 1957, str. 232. — 7. J. Orožen, Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola I., 1958, str. 629. — 8. S. Ilešič, Prvotna kmetška naselja v območju Velike Ljubljane, GV 5–6, 1929–1950, str. 155–156. — 9. Fr. Stele, Valvasorjeva Ljubljana, GMS 9, slika 57, 1928. — 10. V. Klemenčič, Problemi gospodarsko-geografske klasifikacije slovenskih naselij, GV 32, 1960, str. 121, 122, 124. — 11. Prim. Selško dolino, kjer je število gruntov v dolgih stoletjih le neznačno padlo (1560–1825 od 319 na 309; 1825–1933 od 309 na 283; P. Blaznik, Posestne razmere v Selški dolini, GV 10, 1934, str. 65).

